

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316:371

О. Є. БЕЛИХ,

викладач кафедри соціології та соціальної роботи
факультету психології, менеджменту, соціальних та інформаційних технологій
Харківського національного університету внутрішніх справ

СОЦІАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНА РОБОТА З НЕПОВНОЛІТНІМИ ДЕВІАНТАМИ

Висвітлено проблеми соціалізації «дітей вулиць», проаналізовано можливості притулків для неповнолітніх як суб'єктів діяльності з реадaptaції таких дітей. На основі даних соціологічного дослідження розглянуто основні типи особистостей «дітей вулиць», які найбільш поширені в притулках для неповнолітніх, та актуальні напрями виховного впливу на особистість дитини у притулку.

Проблема безпритульності в сучасному світі властива кожному суспільству, в тому числі й суспільству з високим рівнем соціально-економічного розвитку. Такі терміни, як безпритульність, бездомність, соціальне виключення, маргінальність, стають універсальними для визначення цілої ланки явищ, які існують у соціальній картині сучасного світу. Зі змінами соціальних явищ виникають також зміни у свідомості та ідентичності людей, формуються нові соціальні групи з власною субкультурою та ідентичністю. Такі явища потребують детального вивчення та аналізу для їх розуміння й визначення їх ролі та місця в суспільстві, а також для визначення напрямків і тенденцій подальшого розвитку нашого соціуму.

В Україні стан безпритульності безліч разів змінювався як кількісно, так і якісно. Було витрачено багато сил та засобів, однак частіше за все підхід до вирішення проблеми був спрямований на усунення наслідків, а не причин. Із самого початку відсутність чіткої державної системи і підтримки громадських починань, негнучкість встановлених інститутів при зміні ситуації, постійні затримки із прийняттям рішень, а також поглиблення кризи сім'ї не сприяли вирішенню проблеми безпритульності [1]. Не зумівши подолати негативні наслідки внутрішньої соціальної та сімейної політики, держава знаходить вихід в усуненні безпритульних дітей із найбільш помітних місць. Саме тому, незважаючи на відмічену тенденцію до скорочення чисельності «дітей вулиць», підстав стверджувати, що дана проблема вирішена чи вирішується успішно, немає. Насправді не існує достовірних та надійних даних про кількість

вуличних дітей в Україні. Це пояснюється тим, що дитяча безпритульність як соціальне явище має прихований, латентний характер. Одним із неконтрольованих та загрозливих для суспільства наслідків цього стає зростання рівня підліткової злочинності.

Якісне вирішення проблем соціальної реабілітації «дітей вулиць» неможливе без наукового розроблення новітніх ідей соціальної допомоги, які базуються на обґрунтуванні причин та наслідків даного соціального явища в українському суспільстві. *Науковим підґрунтям* розроблення означених проблем є дослідження соціальних норм та інтеграції індивіда в соціальну систему (Т. Парсонс, Р. Мертон, Е. Дюркгейм, А. Коен), соціалізації в дослідженнях українських та російських учених (Б. Ананьєв, В. Паригін, І. Кон, С. Боженко, П. Лямцев тощо), особливостей соціалізації неповнолітніх в умовах притулків (Л. Волинець, Н. Комарова, О. Антонова-Турченко, І. Іванова, І. Пеша, Т. Максимова). На наш погляд, потребують подальшого наукового розроблення питання про необхідність врахування типових особистісних характеристик у визначенні напрямків соціально-реабілітаційної роботи в українських притулках для неповнолітніх з урахуванням типових соціально-психологічних характеристик сучасних «дітей вулиць».

У здійсненні соціального захисту і профілактики правопорушень серед неповнолітніх у межах своєї компетенції беруть участь органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, навіть окремі громадяни, однак первинною ланкою здійснення

соціального захисту неповнолітніх, їх психологічної, медичної, соціальної реабілітації виступають притулки для неповнолітніх. Якщо влаштування безпритульних до дитячого закладу (дитячого будинку, інтернату, патронажної сім'ї) потребує певних зусиль, пов'язаних з оформленням документів, то влаштування у притулок подібних труднощів не передбачає [2]. Притулок для неповнолітніх служби у справах неповнолітніх відповідної місцевої державної адміністрації – це заклад, що призначений для адаптації і соціалізації дітей, які опинилися поза родиною. Тут формуються не тільки знання і переконання, але і спосіб подальшого поведіння в суспільстві. Притулки створені для тимчасового перебування у них неповнолітніх віком від 3-ох до 18-ти років.

Основними завданнями притулку є:

- соціальний захист позбавлених сімейного виховання неповнолітніх, які опинилися в складних житлово-побутових умовах, залишили заклади освіти;

- створення належних житлово-побутових і психолого-педагогічних умов для забезпечення нормальної життєдіяльності неповнолітніх, надання їм можливості для навчання, праці та змістовного дозвілля.

Положення, на яких ґрунтується діяльність притулку, з відомих причин тісно пов'язані з принципами реабілітаційної педагогіки, завданням якої є розроблення ефективних методів педагогічної терапії й корекції, компенсації, ігротерапії, спрямованих на відновлення фізичного, психічного, морального та духовного здоров'я дитини [2; 3].

У діяльності міських притулків для неповнолітніх активну участь беруть громадські та благодійні організації, підприємці. Таке соціальне партнерство дає змогу зробити роботу названих закладів більш результативною, розширити їхні матеріальні, кадрові та фінансові можливості, сконцентрувати громадську думку на актуальних проблемах соціального захисту і допомоги дітям, що опинилися на вулиці. Проте зазначаючи позитивні тенденції щодо формування системи закладів для надання допомоги «дітям вулиць», зауважимо, спираючись на думку дослідників [4], що мережа таких закладів потребує розвитку і вдосконалення: уточнення напрямів і методів роботи, впровадження методик індивідуалізованого впливу на формування особистості дитини

Під час проведення автором статті соціологічного дослідження в Харківському обласному притулку для неповнолітніх (2011–2012

роки) шляхом стандартизованого спостереження та анкетного опитування було виявлено, що загальну сукупність дітей, які потрапляють до притулку, умовно можна поділити на такі типові групи.

Соціально-позитивна група – це група, яка сприяє залученню своїх членів у широке коло соціально-позитивних занять, що формують у них високий рівень моральних якостей. Здебільшого це діти, які внаслідок втрати батьків раптово залишилися без родини. Діти даної групи не знайомі з такими поняттями, як бродяжництво, злочинство, жебрацтво. У них в результаті сімейного виховання і завдяки позитивній поведінці батьків сформувалася досить типова для суспільства система норм і цінностей. Перебуваючи у притулку, вони не виявляють агресії, а навпаки, своєю поведінкою намагаються отримати заохочення і загальне визнання.

Соціально-негативна група охоплює дітей, обділених увагою і турботою батьків. Останні зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя або взагалі позбавлені батьківських прав. Такі діти відстають від представників першої групи в розвитку, відрізняються небажанням навчатися, не визнають загальноприйнятих норм і цінностей. Їм властиві ознаки девіантної поведінки, небажання підкорятися елементарним правилам порядку. Вони агресивні, замкнені, легко конфліктують.

Соціально-реабілітаційна робота в умовах притулку передбачає розмежування неповнолітніх не на підставі названих вище ознак, а за гендерно-віковими критеріями та має специфічний характер, що виявляється уже в процесі перших контактів працівників із новоприбулими у притулок дітьми. Практично всі діти перебувають у пригніченому стані, зумовленому різкою зміною звичного способу життя, переживаннями, пов'язаними з вирішенням їх долі в різних інстанціях, розривом минулих міжособистісних зв'язків. Психотравмувальне значення має і певна невизначеність становища, побоювання, тривога щодо умов перебування у новій установі [5]. Значна частина дітей (як правило, представники другої групи), що потрапляють до притулку, мають ті чи інші відхилення у формуванні особистості, стані здоров'я, допускають зриви в поведінці та дії девіантного характеру.

Специфіка виховного процесу полягає в тому, що кожний працівник безпосередньо або опосередковано бере участь у вихованні дітей, які знаходяться в притулку. Успішність соціально-

виховної роботи в притулку залежить від можливості взяття до уваги вищезазначених типових характеристик.

За той короткий час, коли діти перебувають у притулку, завдання колективу полягає в здійсненні безперервного виховного процесу з метою розвитку в кожній дитині таких рис, як повага до закону, добропорядність, готовність прийти на допомогу, відповідальність перед собою та іншими людьми. Будучи однією з цілеспрямованих форм соціалізації, виховання має за кінцеву мету формування таких рис, які забезпечать входження дитини в різноманітні соціальні зв'язки. Під час реалізації методів виховання стосовно групи дітей з ознаками соціально-негативної поведінки, крім традиційних, застосовують метод «вплив через довіру». Він передбачає активне залучення особистості в життєдіяльність притулку. Навіть невеликі доручення, які дозволяють виконувати самостійно, без контролю вихователя, дуже популярні в середовищі дітей. Поступове розширення кола доручень, а відповідно і довіри до дитини, формує впевненість у своїх діях, зростання самостійності й відповідальності. У результаті дитина, що до надходження в притулок відчувала «відірваність» від суспільства, некомпетентність і страх перед майбутнім, починає розуміти власну самостійність і значущість. Усе це позитивно впливає на подальшу поведінку: зникає агресія, замкненість, формуються нові риси характеру, нерідко виявляються здібності в галузі малювання, музики, поезії.

Поступово провідна роль у підтримці соціально-позитивних зразків поведінки переходить безпосередньо до групи дітей. Спілкування тут не обмежене офіційними рамками, завдяки чому вільно відбувається процес самореалізації й самоствердження дитини. Члени групи здійснюють соціальний контроль за «новачками», особливо якщо вони схильні до девіантної поведінки. Для кожної групи характерні вже сформовані групові норми, моральні оцінки і вимоги. За допомогою соціально-психологічних механізмів заохочення і покарання група, впливаючи на нових своїх членів, корегує їхню поведінку відповідно до певних нормам.

З метою визначення впливу безпосереднього соціального оточення на формування особистості неповнолітніх в умовах притулку автором було проведено дослідження, в ході якого вивчалися ознаки соціальної/асоціальної поведінки дитини, її ціннісні орієнтації та особливості соціального оточення до того, як дитина потрапила в притулок, а потім безпосередньо в

ньому. Дослідження було зорієнтовано на двох етапах: на першому етапі були опитані діти, які тільки потрапили до притулку; на другому респондентами були ті ж самі діти, але вже наприкінці визначеного тримісячного терміну перебування в притулку. Всього було опитано 50 неповнолітніх (від 10-ти до 16-ти років).

Під час першого етапу дослідження визначали соціальні настрої, життєві орієнтири, вплив соціального оточення і причини девіантної поведінки. Аналіз одержаних даних виявив, що основна частина опитаних проживала в родинах, де дорослі зловживали спиртними напоями і вели аморальний спосіб життя. На запитання «Чи приділяли батьки належну увагу твоєму вихованню?» 89 % опитаних відповіли негативно. Як з'ясувалося, батьки не виявляли турботи про здоров'я дитини, її добробут, не цікавилися справами в школі й особистими інтересами. Третина з опитаних у загалі відчують глибоку ненависть до батьків. Діти зазначали, що неодноразово потерпали від насильства з боку близьких, які змушували їх жебракувати та вчиняти злочини, а за найменшу провину і позбавляли їжі або замикали протягом кількох днів у сараї.

Такі неповнолітні найчастіше втікають з рідної домівки. В умовах вулиці вони об'єднуються в певні групи, перебиваються випадковими заробітками, як правило, жебракуванням, крадіжками, злодіємством та проституцією. Перебуваючи без піклування дорослих, вони живуть за тими нормами і правилами, які в суспільстві прийнято вважати девіантними.

На запитання «Чи доводилося тобі вчиняти такі дії, як злодіємство, шахрайство, жебракування, проституція?» 77 % опитаних відповіли позитивно. Під час з'ясування ставлення неповнолітніх до наркоманії, токсикоманії й паління цигарок понад 33 % відповіли, що нюхали клей регулярно, близько 85 % зізналися, що мають нікотинову залежність, наркотики вживали понад 5 % опитаних. Щодо вживання спиртних напоїв, то понад 73 % відповіли, що пробували, але не вживали регулярно, 23 % вживали часто. Діти стверджували, що перше знайомство з алкоголем здебільшого відбулося на вимогу батьків.

Найчастіше саме такі діти (представники другої групи) впевнені, що майбутнього для них немає, вони живуть сьогоднішнім днем та вважають себе «ізгоями» суспільства, які не потрібні ні державі, ні батькам. Опинившись у притулку, тобто у незвичному середовищі, поводяться замкнено, схильні до втеч, зневажають

думку і поради вихователів, категорично відмовляються додержуватися норм і правил поведінки в притулку.

Під час формування цілей і завдань виховання, пошуків засобів і методів його реалізації беруть до уваги вплив різноманітних чинників соціалізації особистості. Зробити виховний вплив ефективнішим допомагає передусім врахування особливостей розвитку кожної дитини та набуті в результаті цього індивідуальні риси особистості. У знаходженні індивідуального підходу до дитини та формуванні її самостійності і почуття власної значущості й полягає специфіка виховної функції притулку.

У результаті опитування тих самих респондентів наприкінці їхнього перебування в притулку підтвердилося припущення, що свідомість дитини засвоює значною мірою ті норми і правила, що регулюють життя в безпосередньому оточенні. Якщо в умовах вулиці головною метою було вижити, то після перебування в притулку наприкінці адаптаційного періоду більшість дітей засвоює соціально-позитивні норми. Як виявило дослідження, 55 % (з 89 % неблагополучних) неповнолітніх намагаються робити такі вчинки, які неодмінно викликали б схвалення. Порівняно з результатами першого опитування на краще змінилися погляди на майбутнє: близько 57 % (з 89 % неблагополучних) мають почуття оптимізму і якщо не впевненості, то, принаймні, віри в те, що з бродяжництвом покінчено і їм обов'язково допоможуть отримати освіту та знайти себе в житті. Лише близько 10 % відчують тривогу і страх перед майбутнім, а останні думають про це з байдужістю.

Отже, перебування неповнолітніх в умовах вулиці з її жорстокими законами призводить до формування норм поведінки, які у суспільстві вважаються девіантними, але допомагають дитині вижити, забезпечити собі хоча б мінімальний рівень задоволення біологічних і соціальних потреб. Під впливом позитивного соціального середовища система цінностей, норм і стандартів поведінки «дітей вулиць» може значно змінюватися. Сукупність різноманітних зовнішніх впливів, проходячи через призму індивідуальних особливостей, поступово створює соціально-психологічну систему особистості. Одним із головних напрямків виховного процесу стає формування самостійності, впевненості у своїх діях, відповідальності за свої вчинки та довіри до інших людей.

Зазначаючи впливу позитивних тенденцій щодо формування системи закладів для надання допомоги «дітям вулиць», автор статті за-

уважає, що мережа таких закладів потребує розвитку і вдосконалення, насамперед стосовно напрямів і методів соціально-виховної роботи. Саме для досягнення позитивних змін у поведінці і діяльності неповнолітніх ми пропонуємо здійснення профілактичної та корекційно-виховної роботи в притулку за наступними напрямками:

1) з'ясувати причини, які зумовили небажану поведінку (здійснення оперативної психолого-педагогічної та соціальної діагностики);

2) розробити рекомендації для усунення таких причин на даний час і в майбутньому (передбачено як для дорослих, щоб змінити ставлення до даної дитини і усунути педагогічні помилки, які були чи можуть бути допущені, так і для самої дитини);

3) домогтися того, щоб указані рекомендації були прийняті всіма людьми, які оточують дану дитину;

4) навчити всіх, включаючи дитину, виконувати розроблені рекомендації, тобто навчити їх новим відносинам, іншій поведінці, даючи їм необхідні для цього психолого-педагогічні знання;

5) здійснювати спостереження за виконанням рекомендацій, за взаємодією відповідальних осіб з дитиною і в разі необхідності внести відповідні корективи в цей процес;

б) продовжувати дану роботу доти, поки не будуть досягнуті позитивні зміни в поведінці, діяльності і відносинах усіх учасників даної ситуації.

Адміністрація та колектив притулку несе відповідальність перед суспільством і державою за забезпечення охорони прав неповнолітнього і його соціального захисту. Однак слід підкреслити, що досягти серйозних змін у поведінці дитини важко, якщо не працювати з усіма компонентами системи, яка детермінує її поведінку (самою дитиною, сім'єю, школою), якщо не змінювати умови середовища, в якому вона постійно живе і розвивається. Односторонній підхід неминуче буде породжувати неправильні висновки і рекомендації, які призведуть лише до погіршення становища неповнолітнього. Тому для успішної діяльності притулку і виконання поставлених перед ним завдань потрібна співпраця з іншими закладами соціального захисту неповнолітніх, фахівцями різних галузей, громадськістю взагалі, адже сфера соціального захисту дітей – це не лише поле діяльності відповідних закладів для неповнолітніх, але й міждисциплінарна проблема, яка вимагає об'єднання зусиль різних суспільних інституцій.

Список використаної літератури

1. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / [авт. кол. Волинець Л. С., Комарова Н. М., Антонова-Турченко О. Г. та ін.]. – К. : Логос, 2000. – 87 с.
2. Притулки для неповнолітніх: статус та особливості роботи // Матеріали на допомогу працівникам притулків для неповнолітніх. – К. : Студцентр, 2006. – 152 с.
3. Про Типове положення про притулок для дітей служби у справах дітей [Електронний ресурс] : постанов Кабінету Міністрів України від 5 черв. 1997 року № 565. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-97-%D0%BF>.
4. Психолого-педагогічні аспекти роботи з «дітьми вулиці» : зб. ст. та методик / [за заг. ред. Толстоухової С. В., Пінчук І. М.]. – К. : УДЦССМ, 2000. – 84 с.
5. Реабілітаційна педагогіка на рубежі XXI ст. – Запоріжжя : ЛПКС ЛТД, 2008. – 248 с.

Надійшла до редколегії 01.10.12

БЕЛЫХ О. Е. СОЦИАЛЬНО-РЕАБИЛИТАЦИОННАЯ РАБОТА С НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ ДЕВИАНТАМИ

Освещены проблемы социализации «детей улиц», проанализированы возможности приютов для несовершеннолетних как субъектов деятельности по реадaptации таких детей. На основе данных социологического исследования рассмотрены основные типы личностей «детей улиц», которые наиболее распространены в приютах для несовершеннолетних, и актуальные направления воспитательного воздействия на личность ребенка в приюте.

BELYN O. SOCIAL AND REHABILITATION WORK WITH JUVENILE DEVIANTS

The problems of socialization of «street children» are highlighted, the abilities of the shelters for minors as actors of rehabilitation of these children are analyzed. On the basis of the data of sociological research the main types of personalities of «street children» which are most common in shelters for minors, and directions in educational influence on the personality of a child in a shelter are examined.

УДК 316.624(477)

В. О. БОЛОТОВА,

*кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та політології
Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»,*

Н. О. ЛЯШЕНКО,

*кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та політології
Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*

СПОЖИВАННЯ ПІДЛІТКАМИ СЛАБОАЛКОГОЛЬНИХ НАПОЇВ: СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглянуто особливості та чинники вживання неповнолітніми слабоалкогольних напоїв. Наведено дані про обсяги, характер і мотиви їх вживання підлітками, виділено основні напрямки профілактичної роботи щодо зниження рівня вживання слабоалкогольних напоїв підлітками.

Останніми роками в українському суспільстві показник захворюваності алкоголізмом значно зростає. Непомірне споживання алкоголю є не тільки медичною, але й соціальною проблемою, невирішення якої руйнує майбутнє країни. Особливе занепокоєння викликає збільшення за останні 15 років вживання алкоголю неповнолітніми. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, які були оголошені у 2008 р.,

Україна посідає перше місце за масштабами розвитку підліткового алкоголізму [1]. За даними європейського опитування учнівської молоді «ESPAD», проведеного у 2009–2010 роках Українським інститутом соціальних досліджень ім. А. Яременко, 79 % підлітків указали, що вживали алкоголь, 64 % – бували п'яними [2; 3]. За даними ВООЗ, в Україні систематично вживають алкоголь 40 % підлітків у віці 14–18 років [4].